

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt: 4
Volume / المجلد: 4

Sayı: 8
Issue / العدد: 8

Aralık 2024
December / كانون الأول 2024

Doç. Dr. Ali BULUT
Süleyman Demirel Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
alibulut@sdu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8575-7883

Klâsik Tefsirlerde Hamdele ve Salvele
Geleneği: et-Taberî ve İbn Kesîr Örneği

Hamdalah and Salwalah Tradition in
Tafsîr Literature: The Case of al-Tabarî
and Ibn Kathîr

Atıf: Bulut, A. (2024). Klâsik Tefsirlerde Hamdele ve Salvele Geleneği: et-Taberî ve İbn Kesîr Örneği. *Din ve İnsan Dergisi*, 4 (8), 239-259.

DOI: 10.69515/dinveinsan.1552993

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 19.09.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 21.11.2024

Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2024

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 239-259

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.

This article was checked in the plagiarism program.

تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

intihal.net

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlamış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Klâsik Tefsirlerde Hamdele ve Salvele Geleneği: et-Taberî ve İbn Kesîr Örneği

Hamdalah and Salwalah Tradition in Tafsîr Literature: The Case of al-Tabarî and Ibn Kathîr

Özet

Genel olarak İslâm telif geleneğinde özelde klâsik tefsirlerin mukaddimelerinde hamdele ve salvelelere dair oldukça geniş sayılabilecek bir literatürün varlığı söz konusudur. Bu makalede tefsirlerde yer alan ve içerikleriyle öne çıkan “hamdele” ve “salvele” kısımları konu edilmiştir. Önce tefsirlerdeki hamdele ve salvelelere dair genel tasvir amacıyla tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. Akabinde ilgili konular, içerik açısından zengin olan ve aynı zamanda genel tabloya dair kanaat oluşturmaya yönelik önemli veriler içerdiği değerlendirilen Taberî (ö. 310/922)’nin *Câmiu’l-beyân*’ı ile İbn Kesîr (ö. 774/1373)’in *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*’i temelinde ele alınmıştır. Bu sebeple adları geçen tefsirlere ait hamdele ve salveleler içerikleri açısından tahlil edilmiştir. Böylece hamdele ve salvele bağlamında serdedilen bilgilerin iki klâsik tefsir özelinde ortaya konulmasına gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamdele, Salvele, Literatür, Tefsîru’t-Taberî, Tefsîru İbn Kesîr.

Abstract

As a whole in the Islamic writing tradition, specifically in the introductions of classical tafsîr books, there is a fairly extensive literature on hamdalah and salwalah. This article discusses the *hamdalah* and *salwalah* sections which are prominent with their content. First, introductory information is given for the purpose of a general description of hamdalah and salwalah in tafsîr books. Then, the relevant topics are discussed on the basis of *Jâmi’ al-bayân* by al-Tabarî (d. 310/922) and *Tafsîr al-Qur’ân al-Azîm* by Ibn Kathîr (d. 774/1373), which are rich in terms of content and are also evaluated to contain important data for forming an opinion about the general picture. For this reason, hamdalah and salwalah belonging to the aforementioned commentaries are analyzed in terms of their content. Thus, an effort has been made to reveal the information presented in the context of hamdalah and salwalah in the context of two classical commentaries.

Keywords: Hamdalah, Salwalah, literature, Tafsîr al-Tabarî, Tafsîr Ibn Kathîr.

Giriş

Arapçada menhût diye isimlendirilen, birden fazla kelimedeki yenisini oluşturma yöntemiyle (naht) elde edilen kelimeler, çeşitli sebepler dolayısıyla özellikle günlük konuşmalarda ve sıkça söylenen sözler arasında iki veya daha fazla kelimenin ya da bir cümlenin bazı harflerini alıp aynı anlamı ifade edecek yeni bir kelime oluşturulmasından ortaya çıkar (bk. el-Ferâhîdî, t.y., c. 1/60-61; İbn Fâris, 1991, c. 1/328-329; es-Suyûtî, 1986, c. 1/482-485; Mahmûd Şukrî el-Alûsî, 1988, s. 18vd.; Subhî İbrâhîm es-Sâlih, 1960, ss. 243-274; ‘Ali ‘Abdulvâhid Vâfi, 2004, s. 144-145; Küçükkalay, 1969, ss. 187-192; Muhammed es-Seyyid ‘Ali Belâsî, 2003, ss. 407-416). Bu kelimelerin bizzat yapısında bir değişiklik gerçekleşir; bunlar iki veya daha fazla ve birbirinden farklı kelimelerin bir kök halinde kaynaşmasından oluşur (Küçükkalay, 1969, s. 188). Menhût kelimeler arasında “Besmele”, “Hamdele” ve “Salvele” de yer alır. Her üç menhût kelime ile ilgili şu izahları verelim:

Besmele/بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ; “Bismillâhirrahmânirrahîm” cümlesi içindeki “b, s, m, l” harflerinden müteşekkil bir kelimedir. Naht şekilleri içinde Fa’lele kalıbında bir fiil nahtidir. Bir kişi بِسْمِ اللّٰهِ

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 كانون الأول / December / العدد: 8 / Issue / المجلد: 4 / Volume / Cilt

dediğinde ya da yazdığında بِسْمَل fiili kullanılır. Bu fiilleri gerçekleştiren kişiye مَبْسَمِل denir. Mastarı بِسْمَلَة şeklinde gelir (el-Ferâhîdî, t.y., c. 7/344; el-Cevherî, 1990, c. 4/1634-1635; el-Ezherî, t.y., c. 13/155-156; el-Feyyumî, t.y., c. 1/49; İbnu'l-Kattâ, 1983, c. 1/114).

Hamdele/حَمْدَل; “h, m, d, l” harflerinden müteşekkildir. Bu fiil, bir kişi “الْحَمْدُ لِلَّهِ” dediğinde ya da bunu çokça söylediğinde kullanılır (Övgü, sena, şükür ve medh etmek gibi anlamlara gelen “hamd/حمد” kavramının semantik analizi ve Kur’ân bütünlüğü açısından değerlendirilmesi hakkında yapılan bir çalışma için bk. Bakkal, 2013, s. 5vd.). Mastarı حَمْدَلَة; ism-i fâili ise مُحَمَّدِل şeklindedir (el-Ezherî, t.y., c. 3/373; el-Feyyumî, t.y., c. 1/49; İbnu'l-Kattâ, 1983, c. 1/274; Ahmed Muhtâr ‘Umer, 2008, c. 1/557).

Salvele/صَلْوَل; “s, l, v, l” harflerinden müteşekkil bir fiildir. Masdarı “صَلْوَلَة” şeklinde gelir (www.almaany.com). Bu fiil, Hz. Peygamber’e salât ve selâm cümlelerinin söylenmesiyle ilgili kısaltma olarak kullanılır (Mertoğlu, 2009, c. 36/23.). Arapçada bu üç kelimededen başka, sıklıkla kullanılan çok sayıda menhût kelime mevcuttur. Sıkça kullanılan menhût fiillerden bazıları şunlardır: Sebhale/سَبْحَل: سُبْحَانَ اللَّهِ demek, Heylele/هَيْلَل-Hellele/هَلَلَل: هَلَلَّ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ifadesini söylemek, Havleka/حَوْلَق ve Havkale/حَوْقَل: حَوْلًا وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ: حَوْقَلًا ve Havkale/حَوْقَل: حَوْقَلًا ya da حَسْبُنَا اللَّهُ: حَسْبَل: حَسْبَلِ اللَّهُ: حَسْبَلِ اللَّهُ ya da حَسْبُنَا اللَّهُ ifadesini söylemek, Hay’ale/حَيْعَل: حَيْ عَلَى الصَّلَاةِ: حَيْعَلًا diye nida etmek (el-Ezherî, t.y., c. 3/373, 13/156; es-Suyûtî, 1986, c. 1/483-484; ez-Zebîdî, 1993, c. 28/86-87; el-Feyyumî, t.y., c. 1/49; İbnu'l-Kattâ, 1983, c. 1/274). Besmele, hamdele ve salvele içeren zikir cümlelerinin naht kuralına göre kısaltılarak adlandırılmasının hicri ikinci yüzyıla kadar gittiği görülür (Yavuz, 1997, c. 15/448-449).

Hiç şüphesiz Kur’ân’da istiâzenin ve Allah’ın isminin anılmasının emredilmesi (en-Nahl 16/98; el-‘Alâk 96/1), Mushaf’ta ilk sıradaki Fâtiha sûresinin başında besmele ile hamdin bulunması, yine bir âyette (el-Ahzâb 33/56) Hz. Peygamber’e salât ve selâmın emredilmesi, Müslümanların bütün ibadetlerine ve faaliyetlerine başlarken takip edecekleri usûlî şekillendiren, onlara bildirip öğreten birer unsur olmuştur. Söz konusu usûlün temel uygulamaları ise öncelikle Kur’ân’ın kendisine indirildiği, ilk muhatap Hz. Peygamber (a.s.) tarafından gerçekleştirilmiştir. Sahâbe, tâbiun ve sonraki Müslüman nesiller de gerek Kur’ân’ın emrine gerekse Hz. Peygamber’in sünnetine ittibaen hayırlı her fiilde bu başlangıç uygulamasına önem vermişlerdir. Genel olarak Müslümanlar, “istiâze”, “besmele”, “hamdele” ve “salvele” şeklinde isimlendirilen bu uygulamaları geçmişte hassasiyetle gerçekleştirmişlerdir ve halihazırda da buna devam etmektedirler.

Şemdeddin Sami (ö. 1322/1904), “salvele”nin tarifini -besmele ve hamdele ile birlikte-verirken şu edebî ifadeleri dile getirir:

Seyyidü’s-sakaleyn (s.a.v.) Efendimize okunan salât ve selâm duası olup besmele ve hamdele ile beraber kitap hutbelerinde vesair teşabbüsâtta iradı mutat olan ed’iyenin erkân-ı selâsesini teşkil eder, ki ibârât-i muhtelifle ile ifade olunup, en sadesi bervech-i âtîdir: Bismillâhirrahmânirrahîm [:Besmele]; elhamdü lillâhi rabbi’lâlemîn [:Hamdele]; ve’s-salâtu ve’s-selâmu alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihi ve sahbihi ecma’in [:Salvele]. (Şemseddin Sami, 2015, s. 1037-1038; ayrıca s. 127, 426).

Söz konusu tarifteki vecîz ifadelerde dikkati çeken bir husus; besmele, hamdele, salvele üçlününün kitapların başlangıçlarında yer verilen ve diğer faaliyetlerde farklı ifade kalıplarıyla mutat olarak gerçekleştirilen dua cümleleri olarak tarif edilmesidir. Dolayısıyla bu üçlü dua erkânının bulunduğu alanlardan birisini, eser başlangıçları oluşturur. İslâm telif geleneğinde istiâze, besmele, hamdele ve salvele hakkında oldukça geniş bir literatürün oluştuğu görülür. Nitekim gerek müstakil olarak yazılan eserlerde gerekse bir eser içinde veya ilgili âyetlerin ya da hadis-i şeriflerin izahı bağlamında pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir. İlgili eser ve çalışmalarda istiâze, besmele, hamdele ve salvelenin sadece biri veya ikisi ya da her üçü konu edilebilmektedir. Bu müstakil eserlerden bazıları şunlardır: Nureddîn el-Halebî, *Hayru’l-kelem ale’l-besmele ve’l-hamdele*; Dâvûd-i Karsî, *Tahrîrât ve takrîrât ale’l-besmele ve’l-hamdele ve’s-salâti ve’s-selâmi’l-lafziyye*; Mustafa Güzelhisârî, *Îrâbu kelimetî’s-şehâde ve’l-besmele ve’l-hamdele*; Muhammed el-Karâvî, *el-İsmu’l-Azam evi’l-Besmele ve’l-hamdele* (Yavuz, 1997, c. 15/449). Bunlar içinde Hz. Peygamber’e salât ve selâm getirme hakkındaki eserleri ayrıca belirtebiliriz. (Hz. Peygamber’e salât ve selâm getirme hakkında sayısı iki yüze yakın olan eser ve çalışmalar konusundaki tespit ve bibliyografik bilgiler için bk. Mertoğlu, 2009, c. 36/23-24). Konu hakkındaki kaynaklarda ve çalışmalarda salât ve selâm kavramlarının tahlili, Ahzâb sûresinin 56. âyetinin tefsiri, ilgili hadis-i şeriflerin izahı, salâtü selâm lafızları/kalıpları, bir ibadet olarak salâtü selâm getirmenin fikhî yönü, salâtü selâm getirmenin fayda ve hikmetleri gibi pek çok konu ele alınmıştır. (Salâtü selâm hakkında bazı eserler için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, 1987, s. 27vd.; el-Fîrûzâbâdî, 1966, s. 5vd.; Işık, 1989, ss. 263-286; Serinsu, 2001, ss. 121-139).

Bu çalışmada ele aldığımız konu, Taberî (ö. 310/922)’nin *Câmiu’l-beyân*’ı ile İbn Kesîr (ö. 774/1373)’in *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*’in mukaddimelerinde yer alan hamdele ve salvele kısımlarıdır. Çalışmadaki amacımız ise klâsik tefsirlerin mukaddimelerindeki hamdele ve salveleleri her iki tefsir özelinde inceleyip bunların içeriklerini tespit etmektir. Çalışmanın başlangıcını şu türden sorular oluşturmuştur: Tefsirlerin mukaddimelerindeki hamdele ve salveleler nasıl bir içeriğe sahiptir? Hangi tefsirlerdeki hamdele ve salveleler dikkat çekmektedir?

Diğer bir soru ile hamdele ve salveleler açısından öne çıkan tefsir kaynakları hangileridir? İşte bu çalışmanın yapılmasında, yukarıdaki türden sorulara cevap verilmesinin ilgili alana fayda sağlayacağı düşüncesi etkili olmuştur. Yine herhangi bir tefsiri veya müfessiri konu edinen bazı çalışmalarda “hamdele ve salveleden sonra” gibi cümleler kurulabildiği; böylece ya bu kısımlara hiç değinilmediği ya da bu kısımlardan kısaca söz edilebildiği de bilinmektedir. İşte bu noktada hamdele ve salvelelerle ilgili genel bir tablonun ortaya konulmasının ve bunların araştırılmasının alana katkı sağlayacağı düşüncesi hâsıl olmuştur. Ancak tefsir telifâtındaki eserlerin çokluğu göz önüne alındığında, böyle sınırlı bir çalışmada bunların her birine ulaşmanın ve her birini araştırıp incelemenin mümkün olmadığı aşikârdır. Dolayısıyla bu çalışmanın sınırlılığının gereği olarak, kaynakların da buna göre belirlenmesi ve özellikle içerikleri açısından zengin olan meşhur ve önde gelen tefsirlere müracaat edilmesi söz konusudur.

Bazı hamdele ve salveleler; tevhid vurgusu, Allah’ın isim ve sıfatları, Hz. Peygamber’in ve Kur’ân’ın vasıfları başta olmak üzere geniş hususların ele alındığı cümlelerle tebarüz etmektedir. İşte bu son durumdan hareketle çalışmamızın konusunu, klâsik tefsirlerin mukaddimelerindeki hamdele ve salveleler oluşturmaktadır. Buna göre hamdele ve salvele bağlamında serdedilen bilgileri iki klâsik tefsir olan Taberî’nin *Câmiu’l-beyân*’ı ile *Tefsîru İbn Kesîr*’in mukaddimleri özelinde ortaya koymaya, söz konusu mukaddimelerdeki hamdele ve salvele kısımlarının içerik tahlilini gerçekleştirmeye çalışacağız. İçerikleri tahlil ederken de kronolojik sırayı esas alarak önce Taberî’ye sonra da İbn Kesîr’e müracaat edeceğiz.

Besmele, hamdele ve salvelelerin klasik eserlerin başında bulunması konusunda çeşitli çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Çalışmalardan bazıları şöyledir: Sami Arslan, “Hamdele-Salvele’nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ’etu’l-İstihlâller”; Ayşe Mine Akar, “Şârihlerin Yaklaşımını Göstermesi Bakımından Fusûsu’l-hikem Şerhlerinde Besmele, Hamdele ve Salvele Yorumları”; Tezcan Tuğrul, “Davud-u Karsî’nin Besmele Şerhi’nin (Tahrirat ve Takrirat ale’l-Besmele ve’l-Hamdele ve’s-Salâti ve’s-Selâmi’l-Latife) Onun Tefsir Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”, a.mlf, “Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele ve Ba’dü İfadesinin Davud el-Hanefî el-Karsî el-Birgivi’de Çağrıştırdıkları”. Yukarıdaki başlıklarda da görüldüğü üzere -tespit edebildiğimiz kadarıyla- konumuzu doğrudan ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmamız, adı geçen iki klâsik tefsirin hamdele ve salvelelerini içerik açısından inceleme konusu etmiştir.

1. Tefsir Mukaddimelerindeki Hamdele ve Salvele Kısımlarına Genel Bir Bakış

Öncelikle tefsir mukaddimelerindeki hamdele ve salvele kısımlarının genel özelliklerinden söz etmemiz gerekir. Hamdele ve salvelelerde daha çok edebî dilin kullanımı göze çarpar. Öyle ki kelime ve cümleler birbirine uygun ve kâfiyeli bir tarzda sıralanır. Mesela

Taberî'nin hamdelesinin başlangıcı şöyledir: “ *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي حَجَبَتِ الْأَلْبَابَ بَدَائِعِ حِكْمِهِ، وَخَصَمَتِ الْعُقُولَ لَطَائِفِ حُجَجِهِ، وَهَتَفَ فِي أَسْمَاعِ الْعَالَمِينَ أَلْسُنُ أَدَلَّتِهِ وَقَطَعَتْ عُذْرَ الْمُلْحِدِينَ عَجَائِبِ صُنْعِهِ،* ” (Taberî, 2001, c. 1/3). Buradaki cümlelerde ögelerin yer değiştirdiği, fiil+mefûl+fâil şeklinde cümle yapısının oluşturulduğu, cümlelerin birbirine uygun ve kâfiyeli olarak sıralandığı görülür.

Malum olduğu üzere hamdelelerde, genellikle Mushaf tertibinde ilk sıradaki Fâtiha sûresinin “ *الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ/Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur.* ” (el-Fâtiha 1/2; *Kur'ân Yolu*) âyetinden iktibas edilir (Ayrıca bk. el-Enâm 6/45; Yûnus 10/10; es-Sâffât 37/182; ez-Zümer 39/75; el-Mü'min 40/65; el-Câsiye 45/36). Çeşitli vesilelerle Allah'a hamdi içeren diğer âyetlerde (Misal için bk. el-Enâm 6/1; el-A'râf 7/43; İbrâhîm 14/39; en-Nahl 16/75; el-İsrâ 17/111; el-Kehf 18/1; el-Mü'minûn 23/28; en-Neml 27/15; Sebe' 34/1; Fâtır 35/1, 34; ez-Zümer 39/74) olduğu gibi; hamdelelerde konu çeşitliliğiyle Allah'a hamdi içeren cümleler kurulur. Salvelelerdeki cümlelerde ise Hz. Peygamber'e salât ve selâmı emreden Ahzâb sûresinin “ *إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ* ” *Allah ve melekler Peygamber'e salât ediyorlar; ey iman edenler, siz de ona salât ve selâm okuyun.* ” (el-Ahzâb 33/56) âyetinden iktibas söz konusudur (Mesela bk. İbn Ebî Zemenîn, 2002, c. 1/111; el-Kuşeyrî, 2000, c. 1/41). Nadir de olsa kısaca Salli-Bârik Duaları diye bilinen salavât dualarına da yer verilmiştir (bk. Mûsâ Cârullâh, t.y., s. 2).

Klâsik tefsirlerin hamdele ve salveleleri, hacim açısından tefsirden tefsire farklılık arz edebilmektedir. Bunlar bazen yalnızca Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selâm cümlelerinden ibaret olabilmektedir. Mesela *Îcâzu'l-beyân 'an Me'âni'l-Kur'ân* adlı tefsirdeki başlangıç cümleleri şöyledir: “ *بعد حمد الله كفاء حقه، والصلاة على نبيه محمد خير خلقه* ” (Necmuddîn en-Nîsâbü'rî, 1415, c. 1/55).

Sonraki döneme ait bazı hamdelelerde önceki tefsirlerden izler bulunabilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla mesela Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570)'nin hamdelesini, Beğavî ve Zemahşerî'nin hamdelelerinden izler taşır ve bunlardaki bazı ifadeler tekrar edilir (bk. el-Hatîb eş-Şirbînî, t.y., c. 1/2). Yine bir tefsirde iki hamdele ve iki salvele ya da sadece iki hamdele bulunabilmektedir. İki hamdele ve iki salvele içeren tefsirlerden birisi *Meâlimu't-tenzîl*'dir. Bu eserin ilk hamdelesinde; Allah'ın, Zu'l-Azametî ve'l-Kibriyâ, el-İzze, el-Bekâ, er-Rif'at, el-Alâ', el-Mecd ve es-Senâ isim ve sıfatlarını zikredilerek, O'nun her türlü eşten ve ortağı bulunmaktan münezzeh bulunmasını dile getirilir. İkinci hamdelede ise Allah'ın el-Melik, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Allâm, Hükümler Koyucu (Şâriu'l-Ahkâm), Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm isim ve sıfatları verilir. Ayrıca Allah'ın İslâm Dinini ikram etmesine ve Hz. Muhammed (a.s.)'i lütfetmesine, helali haramdan ayıran Kitabıyla nimetlendirmesine vurgu yapılır (el-Beğavî, 1997, c. 1/33). Taberî'nin *Mecma'u'l-beyân*'ında ise ilk hamdelede Allah'ın vahdâniyeti, rubûbiyeti, nimet vermesi gibi

hususlar; ikinci hamdelede Allah'ın Kur'ân'ı indirmesi ve Kur'ân'ın çeşitli vasıfları öne çıkar (bk. et-Tabresî, 1994, c. 1/5-6).

Tefsirlerin başında Allah'ı başka varlıklara benzemekten ve her türlü eksiklikten tenzih eden ifadeler bulunabilmektedir. Mesela Ebu's-Suûd tefsirinin başlangıcında "سُبْحَانَ مَنْ" ifadesi geçer (Ebu's-Suûd, t.y., c. 1/1). Yine Ni'metullâh en-Nahcuvânî'nin tefsiri, besmelenin akabinde "سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا" ifadeleriyle başlar (Ni'metullâh en-Nahcuvânî, 1325, s. 2). Bu arada şu hususu belirtmek gerekir ki, bazı tefsirlerin sonunda da hamdele ve salve vardır. Meselâ Vâhidî (ö. 468/1076)'nin *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* adlı tefsiri "Evvelde de ahirde de Allah'a hamd olsun. Kur'ân-ı Kerîm ve Zikr-i Hakîm ile gönderilene salât ve selam olsun / والحمد لله أولاً وآخراً، وصلواته على والحمد لله أولاً وآخراً، وصلواته على" ifadeleriyle biter (el-Vâhidî, 1994, c. 4/576).

Hamdele ve salve kısımlarında, Allah'ın varlığına, O'nun hiçbir şerikin bulunmadığına ve Hz. Peygamber (a.s.)'in O'nun kulu ve Rasûlü olduğuna şehadet edilmesi yer alabilmektedir (bk. Furât el-Kûfî, 1992, c. 1/45; İbnu'l-Cevzî, 1422, c. 1/11; el-Ukberî, t.y., c. 1/1; el-Hâzin, 1415, c. 1/3; es-Semîn el-Halebî, 1986, c. 1/3; el-Bikâî, 1995, c. 1/3; el-Cezâirî, 1414, c. 1/4). Bu konuda Suyûtî (ö. 911/1505)'nin şu ifadelerini aktarabiliriz: "Sahibine kat kat ecir kazandıran bir şehadetle Allah'ın birliğine şehadet ederim. Yine Hz. Peygamber'in -ki onunla fecr-i sadık doğmuş; ehl-i zeyğîn ve günahın karanlıkları yok olmuştur- Allah'ın kulu ve Rasûlü olduğuna şehadet ederim. Ona, Âli'ne ve Ashâbına daim salât ve selâm olsun." (es-Suyûtî, 2003, c. 1/3).

Hamdelelerde hamdin amacı açısından bazı dikkat çekici ifadeler şahit olunmaktadır. Sözelimi İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1200), Allah'ın hamd etmeye muvaffak kılmasına tekrar hamd eder ve O'nun, kendisini tevhid üzere bulundurmasına şükreder (İbnu'l-Cevzî, 1422, c. 1/11).

Fahreddîn Râzî (ö. 606/1202)'nin hamdelesine Fâtiha sûresi damga vurmuştur. Fahreddîn Râzî, hamdelesinde, itaatlerin en üstününü edaya, en mükemmelini elde etme keyfiyetine muvaffak kılması ve istiâze söylemeyi öğretmesi bağlamında Allah'a hamd eder, bütün hayırları ve emirleri yapmaya besmeleyle başlanmasına dikkat çeker ve kurduğu cümleler arasında Fâtiha sûresinin tümüne yer verir (er-Râzî, 1981, c. 1/11).

Hamdele ve salve, bir taraftan ilahi emrin gereğini ifa etmek üzere takip edilen usûlü ortaya koyarken diğer taraftan müfessirin yönelimini, yaklaşımını, tefsir metodunu, eserin genel özelliğini yansıtan ifade ve işaretler taşıyabilmektedir. Müfessirin Kur'ân'a yaklaşımını ve tefsirdeki metodolojisini gösteren birtakım veriler hamdele kısmına yansiyabilmektedir. Mesela Mâverdî (ö. 450/1058), hamdelesinde Allah'ın dosdoğru dinine ulaştırması (hidayet) ve Kitab-ı Mübin'ini ihsan etmesi, onu tenziline delâlet eden mu'ciz vasıflı kılması, tebdilden koruması, onunla Resulü'nün doğruluğunu beyan buyurması konularının akabinde şu metodolojik ayırımı

yapar: Allah, Kur'ân'ı temelde ikiye ayırmıştır: 1. Zâhir-Celî, 2. Ğâmid-Hafî. Mâverdî'ye göre onun zâhir-celî ilmi herkese müşterektir. Ğâmid-Hafî'sinin te'vilini bilmek ise âlimlere hastır ki böylece i'câzı genele şamil olsun, sonra üstünlük ve imtiyaz ortaya çıksın. Kur'ân'ın zâhir-celî âyetleri tilavetle anlaşılır iken (mefhûm bi't-tilâveh), Ğâmid-Hafî âyetleri ancak iki vecihle bilinir: 1. Nakil, 2. İctihad. Bu noktada tefsirini özellikle ilm-i hafî âyetlerin te'viline ve anlaşılması kapalı âyetlerin tefsirine has kıldığını belirten Mâverdî, tefsir metodu ve mukaddimesi hakkında bilgi verir. Daha sonra Allah'tan husn-ü maûnetini dileyen Mâverdî, Hz. Peygamber'e, âline ve sahâbesine salât ve selâm ile sözlerini tamamlayarak mukaddimedeki konulara başlar (el-Mâverdî, t.y., c. 1/21). İ'râbu'l-Kur'ân hakkındaki tefsirinin hamdelesinde 'Ukberî (ö. 616/1219), Allah'ın Kur'ân'ı hıfzeta muvaffak etmesi, onun açık hikmetleri, hükümleri ve âdâbına vâkıf kılması, manalarının tedebbürünü ve i'râbının vücûhunu ilhâm etmesini ve onun hakikat, mecâz, îcâz ve ishâbı gibi üslubunun çeşitliliğini öğretmesi hususlarını konu eder. Akabinde Allah'ın Kur'ân'ı en sağlam şekilde korumasına (الإعصام بأمن أسبابه) tekrar hamd eden 'Ukberî, hamdelesini kelime-i şehâdetle sürdürür (el-Ukberî, t.y., c. 1/1). Diğer müfessirlerden Ebû 'Abdirrahmân es-Sulemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072), Âlûsî (ö. 1270/1854) ve Bursevî (ö. 1137/1725) gibi isimlerin hamdelelerinde Kur'ân'ın işârî tasavvûfî mana boyutu söz konusudur (es-Sulemî, 2001, c. 1/19; el-Kuşeyrî, 2000, c. 1/41; el-Âlûsî, 1997, c. 1/9). Münâsebâtu'l-Kur'ân konusunun temel kaynaklarından birisi olan *Nazmu'd-Durer*'de ise müfessir Bikâî (ö. 885/1480), sûrelerin ve âyetlerin tenasübünü zikrederek hamdelesine başlar (el-Bikâî, 1995, c. 1/3). Görüldüğü üzere bir tefsirdeki hamdele veya salvele kısımlarından o kaynağın rivâyet, dirâyet, tasavvufî, dilbilimsel vb. ağırlıklı yönlerine dair izler ve işaretler elde edilebilmektedir.

Hamdele ve salvelelerde genel olarak müfessirler duaya yer vermektedirler. Dualarında Allah'a hamd eden müfessirler, ardından gerek Allah'ın genel anlamda sayısız nimetlerini gerekse özel olarak birtakım nimet ve ihsanını sayarlar. Hemen her müfessir, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selam etmenin yanı sıra Hz. Peygamber'in âline, ashâbına salât ve selamda bulunur. Bazı müfessirler de el-Ahzâb 33/33. âyetinden iktibasla Ehl-i Beyt'in tertemiz olmasını ve Allah tarafından her türlü günah kirinden arındırılmasını konu ederler (el-Hâzin, 1415, c. 1/3; Feyzu'l-Kâşânî, 1982, c. 1/7. Ayrıca bk. Furât el-Kûfî, 1992, c. 1/45; el-Beydâvî, 2000, c. 1/5; el-Âlûsî, 1997, c. 1/9). Yine Hz. Peygamber'in eşleri, Ehl-i beyti, zürriyeti ve ashâbının yanı sıra bütün peygamberler, melekler, muhâcirûn, ensâr, tabiûn, sonraki müminler, Kur'ân ilmini kıyâmete kadar nakledenler için de salât ve selâm edilir (Furât el-Kûfî, 1992, c. 1/45; el-Begavî, 1997, c. 1/33; en-Nesefî, 2019, c. 1/6; İbnu'l-Cevzî, 1422, c. 1/11; el-Hatîb eş-Şirbînî, t.y., c. 1/2). Ebû Hayyân (ö. 745/1344)'ın duasında sahabe neslinin sonraki nesillere Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den aldıkları gibi aynen ulaştırdığı vurgusu dikkat çeker (Ebû Hayyân, 1992, c. 1/9). Taberî'nin duasında Hz. Peygamber'e ve ailesine salât ve selamın yanı sıra Allah'ın sözü doğru söylemeye

muvaffak kılması niyazı ve ilim elde etmede Allah'ın rızasını kazanma niyeti arz edilir (et-Taberî, 2001, c. 1/6-7. Ayrıca bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, 2008, c. 1/71; el-Kuşeyrî, 2002, c. 1/41-42; el-Beydâvî, 2000, c. 1/5). Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045)'in duasında Allah'a tevekkül etme ve bütün işlerin O'na havalesine dair ifadelerle birlikte âyetler verilir (Mekkî b. Ebî Tâlib, 2008, c. 1/71). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'daki Kurtubî'nin ikinci hamdelesinde Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sünnetini bilme ve öğrenme gibi hususlardaki duası yer alır (el-Kurtubî, 1967, c. 1/2). Dua konusunda İbn Cüzey (ö. 741/1340)'in hamdele ve salvesi oldukça dikkat çekicidir. İbn Cüzey, iki âyette geçen (en-Neml 27/19; el-Ahkâf 46/15) "أُوذِعْنِي" dua fiilinden hareketle, Allah'ın kendilerini bu nimete şükür görevini yapmaya, hakkını tam olarak vermeye, kıymetini bilmeye sevk eylemesi duasını yapar; duasını "وَمَا تُؤَفِّقُنِي إِلَّا بِاللَّهِ / Başarım ancak Allah'tandır." (Hûd 11/88) ve "هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابٍ / Benim rabbim O'dur, O'ndan başka tanrı yoktur; Sadece O'na güvenip dayandım, dönüş de yalnız O'nadır." (er-Ra'd 13/30) âyetleriyle tamamlar (İbn Cüzey, 1995, c. 1/3).

Bu konuda Elmalılı (ö. 1361/1942) tefsirinin hamdele-salvesindeki meşhur duaya yer vermek uygun olacaktır:

İlâhî! Hamdini sözüme sertâc ettim, zikrini kalbime mî'râc ettim, kitabımı kendime minhâc ettim! Ben yoktum vâir ettin, varlığından haberdâr ettin, aşkınla gönlümü bîkarâr ettin! İnayetine sığındım, kapına geldim, hidayetine sığındım lûtfüne geldim, kulluk edemedim afvine geldim! Şaşırtma beni, doğruyu söylet, neş'eni duyur, hakikatî öğret! Sen duyurmazsan ben duyamam, sen söyletmezsen ben söyleyemem, sen sevdirmezsen ben sevdiremem. Sevdin bize hep sevdiklerini, Yerdin bize hep yerdiklerini, Yâr et bize erdirdiklerini! Sevdin habibini kâinata sevdirdin: Sevdin de hıl'ati risaleti geydirdin: Makamı İbrahim'den makam-ı Mahmud'a erdirdin. Server-i asfiyâ kıldın. Hatem-i Enbiyâ kıldın. Muhammed Mustafâ kıldın! Salât-ü selâm, tahiyyât-ü ikram, her türlü ihtiram ona, onun Âl-ü Eshab-ü etbainâ Yâ Rab! (Elmalılı, 1935, c. 1/7).

Hatim duası gibi çeşitli dua cemiyetlerinde bir dua mukaddimesi olarak da okunan bu hamdele-salvelede; hamdin Allah'a has kılınması, Allah'ı zikretmenin kalbî miraç olması, Kur'ân-ı Kerîm'in rehber edinilmesi, yaratılış gayesi, Allah aşkı ve Allah'tan afv dileme yönünde Yüce Yaratıcı ile kul arasındaki kulluk ilişkisi, Allah'ın Hz. Peygamber'e lütufları (Makâm-ı Mahmûd, Server-i Asfiyâ, Hatem-i Enbiyâ), onun Allah katında ve diğer varlıklar nezdindeki üstün değeri, güzel isim ve vasıfları gibi çeşitli hususlar zikredilir. Genel olarak ifade etmek gerekirse müfessirlerin dualarının; İslâm Dini üzere bulunmak, Kur'ân-ı Kerîm nimetine sahip olmak, Hz. Peygamber (a.s.)'in ümmetine mensup olmak, Hz. Peygamber, Ehl-i Beyt, sahâbe ve sonraki

nesiller için hayır dua etmek, Kur'ân-ı Kerîm'in okunması, doğru anlaşılması ve tefsirinde hataya düşmemek için Allah'ın yardım ve O'nun korumasını istemek, Allah'ın sözde ve amelde doğruya ulaştırmasını istemek ve hatalar için de Allah'ın affını dilemek gibi hususlar hakkında yapıldığı söylenebilir.

Tefsirlerin hamdele ve salve kısımları, -tefsirden tefsire farklılık arz etmekle birlikte-, muhteva yönünden birtakım hususları içinde barındırması sebebiyle dikkat çeker. Hamdelelerde öne çıkan ilk temel konu ise sadece Kendisi'ne hamdedilen Allah'ın birliği, yani tevhiddir.

2. Taberî ve İbn Kesîr Hamdelelerinde Tevhidin Vurgulanması ile Allah'ın İsim ve Sıfatlarının Zikredilmesi

Tefsir hamdelelerinde tabii olarak öncelikle tevhid vurgusu yer alır ve Allah'ın çeşitli isim ve sıfatları zikredilir. Taberî, hamdelede Allah'ı bazı isim ve sıfatlarıyla över ve Allah'ın diğer varlıklara benzemekten münezzehliğini konu eder. Allah'ın hikmetlerinin eşsizliğinin akılları (elbâb) mağlup ettiğini, delillerin güzelliğinin akılları (ukûl) yendiğini, yaratmasındaki mükemmelliğin inkârcılara mazeret bırakmadığını ifade eden Taberî, delillerin kendi dilleriyle kâinata tevhibi haykırdığını belirtirken Allah'ın şu üç isim ve sıfatını zikreder: 1. Allah: O, öyle bir Allah'tır ki O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. O'nun hiçbir dengi, benzeri, ortağı, çocuğu, babası, eşi ve emsali yoktur. 2. el-Cebbâr: Allah, öyle el-Cebbâr'dır ki kudreti karşısında zalimler O'na boyun eğer. 3. el-Azîz: Allah, öyle el-Azîz'dir ki O'nun izzeti ve yüceliği karşısında haşmetli melikler zelil düşer; heybeti karşısında heybetliler korkup boyun eğer. Bütün varlıklar ister istemez O'na itaat edip teslim olur (Taberî, 2001, c. 1/3). Allah'ın birliği, eşsiz kudreti ve yaratmasına dair Kur'ân'ın varlıklardan ve delillerden haber verdiğini zikreden Taberî, önce sadece O'na has olan "Allah" ismine Lafzatullâh'a yer verir. Bu ismin akabinde tevhid hakikatini bildiren Âyete'l-Kürsî'den, En'âm, Meryem ve İhlâs başta olmak üzere çeşitli sûrelerde geçen bazı âyetlerden hareketle cümleler serdeder. Yine "el-Cebbâr" ve "el-Azîz" isimlerini zikrederek Allah'ın mutlak güç ve kudreti karşısında inkârcıların iman etmeyen, üstelik azgınlıklarla zulmeden, kendilerini güçlü gören zalim inkârcılar da dâhil hiçbir gücün duramayacağını dile getirir. Boyun eğecek olanlar sadece inkârcılar değildir. O'nun mutlak gücü ve iradesi karşısında yarattığı tüm varlıklar da O'na itaat edecek ve boyun eğecektir. Bu noktada " *وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظُلْمًا ۗ لَهُمُ الْبُغُورُ* " *Göklerde ve yerde her şey ve bunların gölgeleri sabah akşam, isteseler de istemeseler de Allah'a secde ederler.*" (er-Ra'd 13/15) âyetini zikreden Taberî; her bir varlığın Allah'ın birliğine davet ettiğini, O'nun varlığını gösterdiğini zira O'nun varlıklara çeşitli izlerle-emarelerle (eşyadaki eksilme, artma, acziyet, ihtiyaç duyma, afetler, kesin delil vasfına sahip birbiri ardınca olaylar vb.) eşsiz yaratmasının mührünü vurduğunu belirtir (Taberî, 2001, c. 1/3-4). Allah'ı çeşitli isim ve sıfatlarıyla öven Taberî'nin hamdeledeki ifadelerinde, bütün varlıkların tevhibi haykırması,

tevhide çağırması ve Allah'ın varlıklara benzemekten münezzepliği vurgusu öne çıkar. Böylece Kur'ân'ın haberdar ettiği tevhid gerçekliği karşısında, inkârcıların bu inanca sahip olmamalarının hiçbir mazereti kalmamaktadır. Netice itibariyle burada, tevhid inancına sahip olmayan Müşrikler, Hıristiyanlar ve Yahudiler'e karşı reddiyelerin yapıldığı görülür.

Aynı konuda, İbn Kesîr'in hamdelesinde özellikle hamdin sadece Allah'a mahsus olduğunu bildiren âyetlerden iktibaslar dikkat çeker. Allah'ın, kitabına hamd ile başlamasına dikkat çeken İbn Kesîr, önce Kehf sûresinin ilk beş âyetine yer verir. "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ" şeklinde başlayan bu âyetlerde ana hatlarıyla şu hususlar konu edilir: Hamd o Allah'a mahsustur. O Allah ki, kulu Hz. Muhammed (as)'a dosdoğru kitabı indirmiştir. Kur'ân'da hiçbir eğrilik yoktur. Allah, Kur'ân'ı, hem sâlih amel işleyen müminlere güzel bir mükâfat olduğunu müjdelemek için hem de inkârcıları ve "اَتَّخَذَ اللهُ وَلَدًا" /Allah çocuk edindi" diyenleri Allah katından gelecek şiddetli bir azap ile uyarmak için göndermiştir. Allah'a çocuk isnad edenlerin de babalarının da buna dair bilgileri yoktur. Onların ağızlarından çıkan bu tür sözler ne büyüktür. Bu söyledikleri ise sadece yalandır (el-Kehf 18/1-5). İbn Kesîr'in zikrettiği bu âyet grubunun dördüncü ve beşinci âyetlerinde Allah'a çocuk edindiği iftirasını atan bazı müşriklere, Yahudilere ve Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu iddia eden Hıristiyanlara karşı uyarılar içerdiği görülür.

Allah'ın yaratmasına hamd ile başladığını belirten İbn Kesîr, En'âm sûresinin 1. âyetini kaydeder: "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ اَلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَغْدِلُونَ" /Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah'a mahsustur. Ama yine de kâfir olanlar (putları) rablerine eş tutuyorlar.". İbn Kesîr'in kaydettiği bu âyette gökler, yer, karanlıklar ve aydınlığı var edenin Allah olduğu bildirilerek nihayette ulûhiyyet vurgusu vardır. Ulûhiyyet vurgusunun sebebi olarak İbn Kesîr ilgili âyete dair şu izahı yapar: Kendini Hamd ile öven Allah'ın; gökler, yer, karanlıklar ve aydınlığın kısaca bütün varlıkların yaratıcısı olduğu gerçeğine rağmen bazı insanlar onu inkâr etmişler ve ona şerik ve denk koşmuşlar, eşi ve çocuğu olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Allah Teâla ise bundan münezzehtir, yüceler yücesidir (İbn Kesîr, 1419, 3/214).

İbn Kesîr, Allah'ın yaratmasını hamd ile bitirdiği konusunda ise üç âyete yer verir. Bunların ilkinde hesap gününde meleklerin Rablerine hamd ile tesbih ederek arşın etrafını kuşattıkları, artık cennet ehli ile cehennem ehlinin arasında hak ile hükümlüduktan sonra söylenecek sözler bildirilir: "وَقِيلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" /ve şöyle denir: "Bütün övgüler âlemlerin rabbi olan Allah içindir.". (ez-Zümer 39/75). İbn Kesîr'in yer verdiği ikinci âyette hamdin her daim O'na mahsus olduğu konu edilir: "اِنَّ هُوَ اللهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْاُولٰٓئِ وَالْاٰخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" / İşte O, Allah'tır. Ondan başka tanrı yoktur. Önünde de sonunda da hamd O'na mahsustur, hüküm O'nundur; sadece O'na döndürüleceksiniz." (el-Kasas 28/70). İbn Kesîr, üçüncü olarak, hamdin âhirde de Allah'a ait olduğu konusunda Sebe

sûresinin 1. âyetini verir: "أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَبِيرُ" /Hamd göklerde ve yerde ne varsa hepsinin sahibi olan Allah'a mahsustur; âhirette de hamd yalnız O'na özgüdür. Hikmetle yöneten, her şeyden haberdar olan O'dur." Âyetlerde geçtiği üzere her işin başında da sonunda da yani Allah'ın yarattığı her bir şeyde hamdin yalnızca O'na ait ve yalnızca O'nun hamdedilen (el-Mahmûd) olduğunu ifade eden İbn Kesîr, bu durumu namaz kılan kimsenin namaz kılarken söylediği, tüm hamdin yalnızca Allah'a ait olduğunu dile getiren bir dua ifadesiyle (اللَّهُمَّ (رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ، مِلَاءَ السَّمَوَاتِ وَمِلَاءَ الْأَرْضِ، وَمِلَاءَ مَا شِئْتَ مِنْ شَيْءٍ بَعْدَ) إنَّ " الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يُهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَأَخْرَجَ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) /İman edip düzgün işler yapanlara rableri, inanmaları sebebiyle yol gösterir; nimetlerle dolu cennetlerde onların buldukları yerin altından ırmaklar akar. Orada onların duaları, "Sen bütün noksan sıfatlardan uzaksın Allahım!"; karşılıklı iyi dilekleri de "selam" şeklinde olacaktır. Ve duaları, "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" diyerek son bulur." Bu âyetleri izahında İbn Kesîr, Cennet ehline Allah'ı hamd ve tesbîh etmelerinin ilham edildiğini belirtir ve cennet ehlinin nefesleri sayısınca hamd ve tesbîh etmelerinin sebeplerini sayar. Ona göre Allah'ın muazzam nimetlerinin bulunması, O'nun kudretinin kemali, gücünün azameti, lütuflarının birbiri ardınca gelmesi ve ihsanının devam etmesi gibi hususlar, cennet ehlinin hamd ve tesbîh etmelerinin sebeplerindedir (İbn Kesîr, 1992, c. 1/3).

3. Taberî ve İbn Kesîr Salvelelerinde Peygamberler ve Hz. Peygamber (a.s.)

Hamdelelerin ardından gelen salvelelerde, Hz. Peygamber (a.s.) özellikle isimleri, sıfatları ve görevleri gibi yönleriyle konu edilir. Bir önceki başlık altında ele alınan tevhid konusunda Allah'ın varlığı ve birliğini gösteren kâinattaki delillere işaret eden Taberî, bundan sonra sözü kâinattaki bu delillere ilave ve teyid olarak Allah'ın gönderdiği başka delillere yani genelde peygamberlere, özelde ise Hz. Peygamber (a.s.)'a getirir. Peygamberlerin gelmesinin Allah'a karşı ileri sürülecek tüm mazeretleri ortadan kaldırdığına dair Nisâ sûresinin 165. âyetiyle istişhâd eden Taberî; Allah'ın peygamber göndermesinin, idrak ve hilm sahibi insanların düşünüp öğüt almasını sağladığını belirtir (et-Taberî, 2001, c. 1/4).

Taberî, peygamberlerle ilgili şu hususlara değinmeye devam eder: Allah, gönderdiği peygamberlerini yardımlarıyla müeyyed kılmış, sıdıklarını ortaya koyan delillerle onları diğer varlıklardan ayırmıştır. Peygamberleri, kesin delillerle ve mu'ciz âyetlerle desteklemiştir. Öyle ki hiç kimsenin peygamberlere ilişkin şöyle bir itiraza hakkı olamaz: Bu peygamber de bir beşerdir, insanların yediklerinden yer, içtiklerinden içer. Peygamber olmayan herhangi bir beşere itaat edilirse, o takdirde itaat edenlerin akıbeti hüsrana olacaktır. Burada Taberî, Mü'minûn sûresinin

33-34. âyetlerini zikreder. Taberî'nin izahı şöyle devam eder: Allah, peygamberleri elçiler ve vahyini emanet ettiği kimseler kılmıştır. Peygamberleri kendi lütfuna mazhar eden Allah, onları risaletine seçmiştir, sonra onların her birini özel meziyetlerle donatmış ve onlara birtakım ikramlarda bulunup farklı dereceler ihsan etmiştir. Mesela Hz. Musa (a.s.)'a kendisiyle konuşmayı ihsan etmiş, Hz. İsâ (a.s.)'ı Rûhu'l-Kudüs ile desteklemiş ve ona ölüleri diriltme, hastaları ve körleri iyileştirme vasfını vermiştir. Dolayısıyla peygamberlerin dereceleri birbirlerinden farklıdır (et-Taberî, 2001, c. 1/4).

Allah, Hz. Peygamber (a.s.)'ı en yüksek derecelerle ve en üstün mertebelerle şereflendirmiştir. Ona bolca ikramda bulunmuş, peygamberlik derecelerinin en büyüğünü tahsis etmiştir. Onu en çok sahâbisi ve ümmeti olan peygamber kılmış, tam bir davetle ve genele şamil peygamberlikle göndermiş, himayesine almış, her inatçı zorbada ve isyankâr şeytandan bizzat kendisi korumuştur. Böylece Allah, Hz. Peygamber'le dinin şanını yüceltmiş, karanlık yolları aydınlatmış, hakkın nişanlarını ve işaretlerini göstermiş, şirkin ışığını söndürmüştür. Onunla batıl, dalâlet, şeytanın hileleri ve putlara tapma yerle bir olmuştur (et-Taberî, 2001, c. 1/5).

Taberî, son ve tüm insanlığa gönderilmiş bir peygamber olarak Hz. Peygamber'e verilen üstün özellikleri -bilhassa Kur'ân-ı Kerîm merkezinde- ele almaya şöyle devam eder: Allah, Hz. Peygamber'i diğer peygamberlerden farklı olarak kendine has bir delille desteklemiştir: Kur'ân-ı Kerîm. O, kıyamete kadar bakidir, zamanın değişmesiyle değişmez, gün geçtikçe onun aydınlığı daha da artar. Diğer peygamberlerin bazıları mağlup düşmüş; kendileri gittikten sonra izleri silinmiş, isimleri bilinmez olmuştur. Bazıları da sadece kendi dönemindeki insanlara ve topluma gönderilmiştir (et-Taberî, 2001, c. 1/5).

Hz. Peygamber gibi büyük bir nimete sahip olma konusunda Taberî, söz konusu nimetin ikrarını içeren şu cümlelerle Allah'a tekrar hamd eder ve Hz. Peygamber'e salât ve selamda bulunur: *"Bizlere böyle bir peygamberi tasdik etme ikramında bulunan, bizleri ona uyma şerefine erdiren ve bu peygambere ve getirdiklerine iman etmeyi bizlere nasip eden Allah'a hamd olsun. En güzel salâtu selâm ve tahiyâtü ikrâm O'nadır."* (et-Taberî, 2001, c. 1/5).

İbn Kesîr'in tefsirindeki salveyle gelince, o da aynen Taberî gibi, Allah'a hamd ederken sözü önce peygamberlere akabinde de Hz. Peygamber (a.s.)'a getirir: Bir âyette (en-Nisâ 4/165) geçtiği üzere Allah, peygamberlerini insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı hüccetlerinin bulunmaması için müjdeleyici ve korkutucu olarak göndermiştir. Peygamberlerini Arap, Ümmî, Mekkeli ve yolların en doğrusuna götüren peygamberle hitama erdirmiştir. Onu, bi'setinden kıyamete dek tüm insan ve cinler için peygamber olarak göndermiştir (İbn Kesîr, 1992, c. 1/3). İbn Kesîr, salvelede daha sonra Hz. Peygamber (a.s.)'la ilgili iki âyeti zikreder. Bunların ilki, A'râf sûresinde geçen Hz. Peygamber'in tüm insanlığa gönderildiğini bildiren, Allah'a ve onun ümmî peygamber olan resulüne iman etmeyi emreden 158. âyettir. İkinci olarak da Hz. Peygamber'e

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 كانون الأول / December / العدد: 8 / Issue / Sayı / المجلد: 4 / Cilt / Volume

Kur'ân'ın hem gönderildiği toplumu hem de ulaştığı herkesi onunla uyarması için vahyedildiğini haber veren En'âm sûresinin 19. âyetidir. İbn Kesîr, Kur'ân'ın; Arap'tan, Acem'den, siyahtan, kıızıdan, insandan ve cinden kime tebliğ edilirse onu uyardığını ve korkuttuğunu ifade eder. Daha sonra o, bu konuda, inkâr edenlerin varacağı yerin ateş olduğu, Allah'ın onları kendilerinin bilemeyecekleri bir yönde derece derece azaba yaklaştıracağı ve onlara mühlet verdiği uyarısını içeren Hûd sûresi 17. ve Kalem sûresi 44. âyetlerini zikreder (İbn Kesîr, 1992, c. 1/3).

Salvelede İbn Kesîr, son olarak Hz. Peygamber (a.s.)'ın kızıla ve siyaha "el-ahmer ve'l-esved" peygamber olarak gönderildiğini bildiren hadisi nakleder (Hadisin geçtiği bazı yerler için ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, 2001, 22/165 No. 14264; 32/512 No. 19735; 35/242 No. 21314; İbn Ebî Şeybe, 1409, 6/304, 304 No. 31643, 31645). Bu hadiste kastedilenin insanlar ve cinler olduğuna dair tâbiûn âlimlerinden Mücâhid (ö. 103/721)'in açıklamasına yer verir. Hz. Peygamber'in -salât ve selam ile- bütün insanlar ve cinlere (Cemû's-Sekâleyn) Resûlullâh ve Allah'ın kendisine vahyettiklerini onlara tebliğ eden bir Mübelliğ oluşuna dikkat çeken İbn Kesîr, ardından bir vahiy olarak sözü Kitâb-ı Azîz'e yani Kur'ân'a getirir (İbn Kesîr, 1992, c. 1/3).

4. Taberî ve İbn Kesîr Hamdeleleri-Salvelelerinde Kur'ân-ı Kerîm'in Temel Vasıfları

Tefsirlerin hamdelelerinde dikkat çeken konulardan birisi de Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli vasıflarıyla tavsif edilmesidir. Elbette tefsir eserleri olması hasebiyle, mezkûr eserlerin hamdele ve salvelelerinde Kur'ân-ı Kerîm'in tavsif edilmesi ve bu hususun öne çıkması gayet tabii bir durumdur.

Taberî, hamdele ve salvelesinde "emmâ ba'du" şeklinde vurgulu bir ifadeyle, sözü daha önce değindiği Allah'ın Hz. Peygamber'e has kıldığı delile -yani Kur'ân-ı Kerîm'e- getirir ve Kur'ân-ı Kerîm'in birtakım vasıflarını zikreder. Buna göre Allah'ın Hz. Peygamber'e ilahi bir vahiy olarak gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat muhafazası, onun Muhammed ümmetine has en büyük lütuflarındandır. Bu Yüce Kitap, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin hak olduğuna ve onun üstünlüğüne açık ve kesin bir delildir. Allah, Kur'ân ile peygamberini her yalancı, iftiracıdan, mü'minleri de kâfirlerden ve müşriklerden ayırmıştır. İnsanlarıyla cinleriyle, küçüğüyle büyüğüyle bütün varlıklar onun bir benzerini ortaya koymak için güç birliği ederek bir araya gelseler, asla benzerini ortaya koyamazlar. Kur'ân'ın özelliği şudur: Mü'minler için karanlıkları aydınlatan bir nûr, şüpheleri bertaraf eden bir hakikat, doğruyu gösteren, kurtuluşa ve hak yola ileten bir kılavuzdur. Nitekim âyette şöyle buyrulur: *يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* /Allah, kendisinin izniyle rızâsını arayanları o kitapla kurtuluş yollarına erdirir, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır, onları dosdoğru bir yola iletir." (el-Mâide 5/16). Allah, Kur'ân'ı korumuş, onu yıkılmayan sûru ile kuşatmıştır. Zaman geçmekle onun sütunları zayıflamaz, nişan ve alametleri yok olmaz. Ona uyan hiçbir zaman doğru yoldan ayrılmaz,

kurtuluşa erer, hidayete kavuşur. Ona arkadaşlık eden hidayet yolundan sapmaz. Ondan sapan dalâlete düşer ve azar (et-Taberî, 2001, c. 1/5-6).

Taberî'nin ifadesine göre Kur'ân, mü'minlerin ihtilaf anında kendisine sığındıkları, başlarına felaket geldiğinde içine çekildikleri müstahkem mevkieleridir, Şeytan'ın vesveselerine karşı kendilerini savundukları kaleleridir, mü'minlerin boyun eğdikleri hikmetli hakemleridir, mutlaka başvurdukları Rabblerinin kesin hükmüdür. Mü'minler kendi rızalarıyla ona başvururlar. Allah'ın sağlam ipidir, ona sınıksız sarılarak kendilerini tehlikeden korurlar (et-Taberî, 2001, c. 1/6).

İbn Kesîr'in hamdele ve salvelesinde ise Hz. Peygamber'in bütün insanlar ve cinler için Allah'ın gönderdiği bir elçi olması konusunun akabinde Kur'ân'ın bazı özellikleri anlatılır. Bu hususta Fussilet sûresinin 41. âyetinde geçen "Kitâb-ı Azîz" ifadesiyle İbn Kesîr, ilk olarak Kur'ân'ın Allah katından indirilmiş olmasını belirterek şu âyeti verir: " لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ " *Ne başlangıcında ne de sonda ona asılsız bir şey girebilir; o, hikmet sahibi, övgüye lâyık olan Allah katından indirilmiştir.*" (Fussilet 41/42). Bu âyetle İbn Kesîr, Kur'ân'a batılın önünden ve ardından yani hiçbir şekilde ulaşamayacağı onun Hakîm ve Hamîd Allah'tan indirildiği gerçeğini dillendirir. İbn Kesîr'in salvelede zikrettiği bir diğer husus ise bazı âyetlerde geçtiği üzere (en-Nisâ 4/82; Sâd 38/29; Muhammed 47/24); Kur'ân'ın insanlara yaptığı onu anlamalarına (tefehhum) yönelik çağrısıdır (İbn Kesîr, 1992, c. 1/3). Kur'ân'ı anlama konusunda âlimlere şu görevlerin düştüğünü belirtir: Kelâmullâh'ın manalarını keşfetmek, onun tefsirini yapmak, bunu asıl kaynaklarından (Mezanihi) elde etmek, Kur'ân'ı öğrenmek ve öğretmek. Bu noktada Âl-i İmrân 3/77. ve 187. âyetlere de yer veren İbn Kesîr, Allah'ın Ehl-i Kitâb'ı kendilerine indirilen Allah'ın kitabından yüz çevirerek dünyaya yönelmelerinden ve dünyalık toplamalarından dolayı zemmettiğini belirtir. Müslümanların Allah'ın zemmettiği şeylerden kaçınmaları, Allah'ın emrettiği şekilde onun indirdiği kitabı öğrenip öğretmeleri, anlayıp anlatmaları (tefhîm) ve emirlerine uymaları gerektiğini vurgular. Burada İbn Kesîr, Hadîd sûresinin 16-17. âyetlerine yer vererek öncesi ve sonrasıyla âyetlerdeki konu akışına işaret eder ve Allah'ın ölümden sonra yeri dirilttiği gibi iman ile de kalpleri yumuşatıp günah ve isyanlarla karardıktan sonra hidayete erdirdiğine bir tembih bulunduğuna dikkatleri çeker (İbn Kesîr, 1992, c. 1/4).

Görüldüğü üzere Taberî ve İbn Kesîr tefsirlerinin hamdele ve salvelelerinde Kur'ân'ın çeşitli vasıflarının sayılmasının yanı sıra onun özellikle tağyir ve tebdilden korunması, asırlar geçmesine rağmen baki ve yeni kalması ve meydan okuması gibi hususlar öne çıkar.

Sonuç

Başlangıçtan bugüne Müslümanların hayatlarında mühim bir yer tutan ve “İstiâze”, “Besmele”, “Hamdele” ve “Salvele” şeklinde isimlendirilen uygulamaların İslâm telif geleneğinde önemli yansımaları olmuştur. Söz konusu literatür içinde ise bazı klâsik tefsir kaynaklarında “Hamdele” ve “Salvele”lerinin özellikle muhteva açısından dikkate değer özelliklere sahip olduğu görülmüştür.

İncelemiş olduğumuz Taberî ve İbn Kesîr tefsirlerindeki hamdele ve salvelelerin temelde şu üç konu başlığı çerçevesinde şekillendiği söylenebilir: 1. Tevhid vurgusu. 2. Hz. Peygamber’in tavsif edilmesi. 3. Kur’ân’ın tavsif edilmesi. Hamdele ve salvelelerde niçin özellikle bu üç konunun öne çıktığı şöyle değerlendirilebilir: Müfessirler, tefsirlerinin başında ve başlangıcında İslam’ın temel inanç esasları arasında bulunan; özellikle “Kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’a iman, Hz. Muhammed’in “Resûlullâh” olması ve Kur’ân’ın vahyedilmiş “Kelâmullâh” olması” esaslarını dile getirmişlerdir. Bu çerçevede müfessirlerin, yeri geldikçe ilgili âyetlerden istişhadlar yapmaları veya âyetlerden mülhem ifadeleri ve iktibas cümlelerini kullanmaları dikkat çekmiştir.

Hamdelelerdeki tevhid vurgusunda her iki müfessir de özellikle şirk inancına sahip olan ve Allah’a çocuk, eş, şerik isnadında bulunan Müşrikler, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi inkârcı grupları uyaran ve Allah’ı tüm bunlardan tenzih eden âyetleri zikretmişlerdir. Taberî, Allah’ın diğer varlıklara benzemekten münezzehe oluşu, kâinattaki her bir varlığın, delilin kendi dilleriyle tevhidi haykırması gibi hususlarla birlikte O’nun “Allah, el-Cebbâr, el-Azîz” isim ve sıfatlarını konu etmiştir. İbn Kesîr’in hamdelesindeki ana çerçevede ise; Allah’ın Kur’ân’a hamd ile başlaması, hamdin başlangıçta-bitişte ve dünyada ve ahirette sadece Allah’a mahsus olması gibi hususlar vardır.

Hz. Peygamber (a.s.)’ı tavsif, tabii olarak daha çok salvelelerde yer almıştır. Hz. Peygamber, özellikle isimleri, sıfatları ve görevleri gibi yönleriyle konu edilmiştir. Taberî, sırasıyla Allah’ın varlığı ve birliğini gösteren kâinattaki delillerden ve buna ilave ve teyid olarak Allah’ın gönderdiği başka delillerden (peygamberler ve Hz. Peygamber) söz etmiştir. Son ve tüm insanlığa gönderilmiş bir peygamber olarak Resûlullâh’ın üstün özelliklerini zikreden Taberî, mevzuyu bilhassa Kur’ân-ı Kerîm’in ona indirilmesi bağlamında ele almıştır. İbn Kesîr de aynı şekilde, sözü önce peygamberlere akabinde de Hz. Peygamber’e getirerek yine âyetlerden iktibaslarla Hz. Peygamber’i ve ardından Kur’ân-ı Kerîm’i konu etmiştir.

Hamdele ve salvelelerde müfessirlerin aynı zamanda Kur’ân anlayışlarını ve yaklaşımları gösteren ifadeler söz konusudur. Kur’ân anlayışı ve yaklaşımı konusunda; Taberî Kur’ân-ı Kerîm nimetine sahip olmanın değeri, onun hidayet rehberi ve en büyük mucize olması, her türlü tebdil

ve tağyirden korunması, asırlar geçmesine rağmen değiştirilemediği ve hiçbir şekilde değiştiremeyeceği vakıası, fesahat ve belagat özellikleriyle eşsizliği, insanların ve cinlerin benzerini ortaya koyamadıkları ve koyamayacakları gibi gerçekleri dile getirmiştir. İbn Kesîr de Taberî'ye benzer şekilde Fussilet sûresinin 42. âyetini zikrederek Kur'ân'ın Allah katından indirildiği gerçeğini ifade etmiştir. Burada yine Kur'ân'ın vahyedildiğini kabul etmeyen ve onun hakkında birtakım asılsız iddialarda bulunan müşriklere ve inkârcılara karşı hakikati bildirme amacının öne çıktığı anlaşılmaktadır. İbn Kesîr'in hamdele ve salvelesinin sonunda ayrıca insanların Kur'ân'ın anlamaya yönelik çaba göstermelerine yaptığı vurgu dikkat çekmiştir.

Netice itibarıyla, makale boyutundaki bu çalışmada görülmüştür ki, inceleme konusu olan klâsik tefsirlerdeki hamdele ve salveleler, -istisnalarla birlikte- edebî dil ve üsluba sahip olma tarzındaki özelliklerinin yanı sıra tevhid vurgusu, Hz. Peygamber'in sıfatları ve Kur'ân'ın vasıfları gibi ana konular ekseninde zengin bir içerik yelpazesine sahip olmaları açısından dikkate şayandır. Bu sebeple farklı perspektiflerle yapılacak ayrıntılı çalışmaların, ilgili literatürü daha fazla tanıtma imkânı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ahmed Muhtâr 'Umer (1429/2008). *Mu'cemu'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-muâsıra*. b.y.: Âlemu'l-Kutub, 5. Basım.
- Akar, A. M. (2024). "Şârihlerin Yaklaşımını Göstermesi Bakımından Fusûsu'l-hikem Şerhlerinde Besmele, Hamdele ve Salvele Yorumları". *Sufiyye* 16, 1-26.
- 'Ali 'A. V. (2004). *Fıkhü'l-luğa*. (3. bs.). b.y.: Nehdatu Mısır li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Âlûsî (1417/1997), M. b. 'A. *Rûhû'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Arslan, S. (2021). "Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâller", *Osmanlı Araştırmaları*. Sayı: 57, s. 283-318.
- Bakkal (2013), M. C. *Kur'ân-ı Kerîm'de "Hamd" Kavramı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Beğavî, E. M. (1417/1997). *Me'âlimu't-tenzîl*. 8 cilt. (4. bs.). thk. M. 'Abdullâh en-Nemr vd. Riyad: Dâru't-Tayyibeti'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Beydâvî, E. S. N. (1421/2000). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. (1. bs.). Dımaşk-Beyrut: Dâru'r-Reşîd-Muessesetu'l-Îmân.
- Bikâî, E.-H. İ. (1415/1995). *Nazmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. (1. bs.). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.

- Cevherî, İ. b. H. (1990). *es-Sihâh Tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- Cezâirî, E. B. C. (1993/1414). *Eyseru't-tefâsîr li Kelâmi'l-'Aliyyi'l-Kebîr*. (1. bs.). b.y.: y.y.
- Ebû Hayyân, M. b. Y. (1412/1992). *el-Bahru'l-muhît*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebu's-Suûd, K.-K. (t.y.). *Tefsîru Ebi's-Suûd ev İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. 'Abdulkâdir Ahmed Ata). Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse.
- Elmalılı, M. H. Y. (1935). *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Matbaai Ebi'z-Ziya.
- Ezherî, E. M. M. b. (t.y.). *Tehzîbu'l-luğa*. 3. Cilt thk. 'Abdulhalîm en-Neccâr, 4. Cilt thk. Ahmed 'Abdulalîm el-Berdûnî. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye.
- Ferâhîdî, H. b. A. (t.y.). *Kitâbu'l-'ayn*. thk. M. Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî. b.y.: Mektebetu'l-Hilâl.
- Feyyumî, H. E.-'A. A. b. M. (t.y.). *el-Misbâhu'l-munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-kebîr*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye.
- Feyzu'l-Kâşânî, M. M. (1982). *Tefsîru's-Sâfi*. Beyrut: Muessesetu'l-'Alemlî li'l-Matbûât.
- Fîrûzâbâdî, M. (1385/1966). *es-Silât ve'l-buşer fi's-salâti alâ Hayri'l-Beşer*. nşr. M. Nureddîn Adnân vd. Dimaşk.
- Furât el-Kûfî, E.-K. (1412/1992). *Tefsîru Furâti'l-Kûfî*, thk. M. Kâzım. Beyrut: Muessesetu'n-Nu'mân.
- Hatîb eş-Şirbînî (t.y.). *es-Sirâcu'l-Munîr*. b.y.: el-Matba'atu'l-Hayriyye.
- Hâzin, 'A. b. M. (1415). *Lubâbu't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. (1. bs.). tsh. M. 'Ali Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/الصلوة/> (Erişim Tarihi: 12/09/2024).
- Işık, H. (1989). "Hz. Peygamber (s.a.s.)'e Salât ve Selâm Getirme ile İlgili Bir Araştırma". *Diyanet Dergisi*. 25/4. 263-286.
- İbn Cüzey el-Kelbî, E.-K. M. (1415/1995). *Kitâbu't-teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. (1. bs.). tsh.-thr. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Şeybe, E. B., 'A. (1409). *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*. 7 Cilt. (1. bs.). thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyad: Mektebetu'r-Reşîd.
- İbn Ebî Zemenîn, E. 'A. M. (1423/2002). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*. (1. bs.). thk. Huseyn b. Ukkâşe-M. b. Mustafa el-Kenz. b.y.: el-Fârûku'l-Hadîse.

- İbn Fâris, E.-H. A. b. Z. (1991). *Mu'cemu mekâyîsi'l-luġa*. thk. 'Abdusselâm M. Hârun. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- İbn Kayyim el-Cevziyye (1407/1987). *Celâ'u'l-efhâm fî fazli's-salât ve's-selâm alâ Muhammedin Hayri'l-Enâm*. (2. bs.). thk. Şuayb el-Arnaût-Abdulkâdir el-Arnaût. Kuveyt: Dâru'l-'Urûbe.
- İbn Kesîr, E-F. İ. (1412/1992). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Kesîr, E-F. İ. (1419). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. (1. bs.). thk. Muhammed Huseyn Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- İbnu'l-Cevzî, E.-F. (1422). *Za'du'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. (1. bs.). thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbnu'l-Kattâ', S. E.-K. 'A. b. C. (1403/1983). *Kitâbu'l-ef'âl*. (1. bs.). b.y.: Âlemu'l-Kutub.
- Karaman, H. vd., (2007), *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurtubî, E. 'A. M. (1387/1967). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. (3. bs.). Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabîyye.
- Kuşeyrî, E.-K.'A. (2000). *Letâifu'l-işârât Tefsîr sûfî kâmil li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. (3. bs.). thk. İbrâhîm Besyûnî. el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme, b.y.
- Küçükkalay, H. (1969). *Kur'ân Dili Arapça*. Konya: Denizkuşları Matbaası.
- Mahmûd Şukrî el-Alûsî (1408/1988). *Kitâbu'n-naht ve beyânu hakîkatihî ve nebzetun min kavâ'idihî*. thk. şrh. Muhammed Behçet el-Eserî. b.y.
- Mâverdî, 'A. b. M. (t.y.). *Tefsîru'l-Mâverdî-en-Nuketu ve'l-'uyûn*. tlk. 'Abdulgaksûd b. 'Abdirrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye-Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye.
- Mekkî b. Ebî Tâlib (1429/2008). *el-Hidâye ilâ bulûġi'n-nihâye*. (1. bs.). el-İmârâtu'l-'Arabîyyeti'l-Muttehide: Câmiatu's-Şârika.
- Mertoġlu, M. S. (2009). "Salâtü Selâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/23-24. İstanbul: TDV Yayınları.
- Muhammed es-Seyyid 'Ali Belâsî (2003). "Arap Dilinde Naht". çev. Mehmet Ali Şimşek. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/2. 407-416.
- Mûsâ Cârullâh (t.y.). *İlhâmu'r-Rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Karaçi: Beytu'l-Hikme.
- Ahmed b. Hanbel (1421/2001). *Musned*, thk. Şu'ayb el-Arnaut vd. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Necmuddîn en-Nîsâbûrî, E.-K. M. (1415). *Îcâzu'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'ân*. (1. bs.). Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî.

- Neseî, E. H. N. 'U. b. M. (1440/2019). *et-Tefsîr fi't-tefsîr*. (1. bs.). İstanbul-Beyrut: Dâru'l-Lubâb.
- Ni'metullâh en-Nahcuvânî (1325). *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtîhu'l-ğaybiyye el-Muvaddah li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hukmu'l-furkâniyye*. (1. bs.). Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye: el-Matba'atu'l-'Usmâniyye.
- Râzî, F. M. (1401/1981). *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-müştehiru bi't-Tefsîri'l-kebîr ve Mefâtîhi'l-ğayb*. (1. bs.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Semîn el-Halebî (1406/1986). *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. (1. bs.). thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Serinsu, A. N. (2001). "Ahzâb Sûresi 56. Âyet Çerçevesinde Hz. Peygamber'e Salât ve Selâm Getirmenin Anlamı". *Dinî Araştırmalar*. 4/10, 121-139.
- Subhî İbrâhîm es-Sâlih (1379/1960). *Dirâsât fî fikhî'l-luğa*. (1. bs.). Dâru'l-'Ilm li'l-Melâyîn, b.y.
- Sulemî, E. 'A. M. (1421/2001). *Hakâiku't-tefsîr Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*. (1. bs.). thk. Seyyid 'İmrân. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Suyûtî, C. 'A. b. E. B. (1406/1986). *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihe*. thk. Muhammed Ahmed Câdulmevlâ Bek vd.), Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Suyûtî, C. 'A. b. E. B. (1424/2003). *ed-Durru'l-mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr*. (1. bs.) thk. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezu Hecr.
- Şemseddin Sami (2015). *Kamus-ı Türkî*. haz. Paşa Yavuzarslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım.
- Taberî, E. C. M. b. C. (1422/2001). *Tefsîru't-Taberî Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. (1. bs.). thk. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân.
- Tabresî, E. 'A. F. b. H. (1414/1994). *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Tezcan, T. (2017). "Davud-u Karsî'nin Besmele Şerhi'nin (Tahrirat ve Takrirat ale'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Latîfe) Onun Tefsir Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", (editör Bünyamin Çalık), *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, s. 143-151.
- Tezcan, T. (2019). "Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele Ve Ba'dü İfadesinin Davud el-Hanefî el-Karsî el-Birgivi'de Çağrıştırdıkları". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 56-72. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/tiad/issue/43978/496862>.
- Ukberî, E.-B. 'A. (t.y.). *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. thk. 'Ali Muhammed el-Becâvî. nşr. 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, b.y.

- Vâhidî, E. H. 'A. b. A. (1415/1994). *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk.-tlk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd vd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye.
- Yavuz, Y. (1997). "Hamdele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/448-449. İstanbul: TDV Yayınları.
- Zebîdî, M. M. (1413/1993). *Tâcu'l-'Arûs min cevâhiri'l-kâmus*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kuveyt: et-Turâsu'l-'Arabî.